

FORSKNING OCH FRAMSTEG

Därför föll Sovjetunionen

Av: Lennart Samuelson

Publicerad: 2011-11-18

Den sovjetiska planekonomin byggde på ett militärt tänkande och framgångarna under andra världskriget. Men hemlighetsmakeriet kring den sovjetiska ekonomin var så omfattande att makthavarna till slut själva inte visste vad som pågick.

För femtio år sedan hade Sovjetunionen uppnått status som supermakt. Framgångarna kring år 1960 med Sputnik och Jurij Gagarins rymdfärd sågs tillsammans med landets enorma militära potential som tydliga tecken på ett framgångsrikt samhällsexperiment. Sovjetsystemets förmåga att generera ekonomisk tillväxt kunde inte längre ifrågasättas. Den sovjetiska samhällsmodellen hade uppnått en stabilitet som skulle tillförsäkra landets medborgare en växande levnadsstandard. Planhushållning fick jämte marknadsekonomi status som ett hållbart system i den del av nationalekonomin som sysslade med systemjämförelser. Planhushållningen hade visserligen brister vad gällde fördelningen av resurserna till olika samhällsområden och kunde också ifrågasättas på ideologiska grunder.

I avsaknad av privat äganderätt och vinstintresse, marknader och fri prissättning kunde väst-ekonomier framhålla hur systemet genererade en slösaktig användning av knappa tillgångar. I den ideologiska kampen mot kapitalismen brukade omvänt sovjetekonomier framhålla de västliga kapitalistiska ekonomiernas konjunkturberoende och oförmåga att upprätthålla full sysselsättning. I de forna kolonierna i tredje världen blickade många ledare mot Sovjetunionen för att bygga upp sina ekonomier enligt liknande modeller. I andra delar resonerade ekonomer om konvergens, det vill säga att de två samhällsekonomiska systemen tenderade att röra sig mot en ny typ av industrisamhällen.

För 20 år sedan upphörde Sovjetunionen att finnas till, och åren dessförinnan hade kommando- ekonomin genom Michail Gorbatjovs reformer steg för steg upplösts. Hur den snabba och oförutsedda händelseutvecklingen bäst ska förklaras har sedan dess varit omdebatterat. Inom forskningen råder inte konsensus om hur Sovjet-unionens fall ska förstås.

Sovjetledningen hyste på 1960-talet så optimistiska visioner att man rentav talade om att nå upp till samma ekonomiska nivåer på många områden som USA, det enda land man ville jämföra sig med. Och programmen för den ekonomiska utvecklingen var inte enbart byggda på ideologiska illusioner eller förljugen statistik. Genom segern i andra världskriget över den betydligt mer utvecklade industrinationen Tyskland, hade Sovjetunionen visat att den forcerade industrialiseringen under Stalins brutala ledning hade skapat en robust bas för det moderna, totala kriget. Det kalla kriget innebar att man måste satsa stora resurser på kärnvapen och interkontinentala missiler. Den sovjetiska ekonomin fortsatte att domineras av militär-ekonomiska hänsyn.

Inte desto mindre var tillväxttakten i internationell jämförelse under hela 1950-talet hög och stabil. Man kan med andra ord bara spekulera om hur planekonomin kunde ha gestaltat sig ifall en fredligare epok i stället för kallt krig hade inträtt efter 1945.

Den tunga industrin och särskilt försvarsindustrin i Sovjet fungerade verkligen som en kommandoekonomi. Försvarsmakten ställde upp två mål för landets ekonomi. För det första skulle företagen kunna ta fram spjutspetsteknologi på snart sagt alla områden för att inte släpa efter i kapprustningen. Detta innebar i sin tur att otaliga forskningslaboratorier och institut med civil fasad egentligen arbetade på att utveckla den militära teknologin. För det andra skulle planerarna se till att landets hela näringsliv, transportsystem och distributionskanaler under en längre tid skulle kunna uthärda det moderna, totala krigets krav. Den bittra lärdomen från andra världskriget var att det sannolikt enbart var genom en noggrant förberedd industriell mobilisering av samtliga företag för att öka produktionen till krigstida nivåer som Sovjet hade undgått ett sannolikt nederlag mot Tyskland 1941. Redan innan leveranserna av vapen och insatsvaror från USA och

Storbritannien började anlända hade Sovjet antagit planer för andra halvåret 1941 och en krigstida plan för 1942, som innebar att företagens verksamhet ställdes om till militär produktion.

Sovjetekonomin var således betydligt mer detaljplanerad än vad experterna i väst ens kunde föreställa sig. Förutom den vanliga planeringen för löpande behov inom alla sektorer så länge fredsförhållanden rådde, måste staten samtidigt hela tiden uppdatera den militär-ekonomiska beredskapsplanen. Detta innebar i sin tur att man byggde upp företag som hade överkapacitet i fredstid med hela verkstäder och maskinhallar som bara skulle behövas efter en omställning för krigets behov. I många fall kunde dock överkapaciteten på fabriker inom försvarsindustrin användas för civil produktion, till exempel för tillverkning av kylskåp, radio- och teveapparater och telefoner.

Så länge det kollektiviserade jordbruket kunde försörja den växande stadsbefolkningen verkade satsningen på ett fåtal nyckelsektorer inom industrin berättigad. Men redan från mitten av 1960-talet hade Sovjets jordbruk uppenbara problem med att upprätthålla en tillräcklig produktion, och landet blev beroende av import. De hårda ideologiska kraven från kommunistpartiets ledning omöjliggjorde en öppen debatt om alternativa bruksformer genom kooperativ och privat ägande inom jordbruket. Till sovjet-systemets starka sidor bör framhållas att staten stod för en genomgripande satsning på att få fram högskoleutbildade kadrer till praktiskt taget alla områden inom samhället. Dessutom byggde man upp ett genomgripande trygghetssystem, där företagen tillsammans med de omgivande samhällena garanterade fast arbete, fri utbildning och sjukvård, som tillsammans borgade för en social stabilitet.

Kommunistpartiets ledare fick i början av 1960-talet prognoser och långtidsplaner som pekade på en minst lika snabb tillväxt de kommande decennierna. Chrusjtjov lät rentav utarbeta ett nytt partiprogram som förespeglade att till år 1980 skulle landet ha uppnått en högre produktionsnivå än USA på många områden. Med den ideologiska jargong som var typisk för partiet talades det om att Sovjet skulle inleda det av Karl Marx förutsagda högre stadiet av socialismen.

Fram till slutet av 1960-talet diskuterades i Sovjet, liksom i övriga Östeuropa, olika reformer för att göra själva planeringen och ledningen av näringslivet mer flexibel. Det var uppenbart att de alltmer komplexa ekonomierna inte kunde detaljplaneras så som hade gjorts när systemet grundlades i slutet av 1920-talet. Flera förslag om att kombinera plan och marknad, statligt och privat ägande, diskuterades. Men utvecklingen i Tjeckoslovakien 1968 visade på att reformerna inom socialismen inte kunde begränsas till ekonomins område; kommunistpartiets monopolställning måste också ifrågasättas som en grundorsak till ekonomins eftersläpning. Med ockupationen av Tjeckoslovakien visade de sovjetiska ledarna att man hade insett detta. I Moskva stoppades därefter för lång tid alla diskussioner om att reformera kommandoekonomin. Under hela 1970-talet inskränkte sig ledningens strävan till att försöka få fram varor med bättre kvalitet genom olika bonus- och kontrollsystem. Viktiga faktorer, som förklarar sovjetledningens senfärdighet med att tänka igenom den ekonomiska utvecklingen, var att efter den första oljekrisen på 1970-talet hade landet stora exportinkomster, som möjliggjorde en fortsatt stor försvarsbudget, enorma engagemang i tredje världen och en viss ökad import av konsumtionsvaror från väst.

De grundläggande ekonomiska problemen för Sovjetledarna kan – med facit i hand – förefalla oöverstigliga. Med en mycket mindre ekonomisk bas än USA försökte Sovjetunionen uppnå en likvärdig militär kapacitet på såväl de nukleära som de konventionella vapnens område. I praktiken innebar detta att en betydligt större andel av ekonomin i Sovjet måste gå till krigsmakten. Landet hade även åtaganden gentemot länderna i Östeuropa och bland vänligt sinnade klientstater i tredje världen som slukade stora resurser. Och som om detta inte var nog, hade ledningen svårt att uppskatta hur stor del av budgeten som egentligen gick till det militär-industriella komplexet och hur mycket hårdvaluta som satsades på att bygga upp sovjetvänliga regimer i Afrika, Asien och Latinamerika. Alla priser i sovjetekonomin var administrativt satta och återspeglade inte tillgång och efterfrågan, utan var en kombination av subventioner och höga indirekta skatter. Men på grund av hemlighetsmakeriet kring försvaret, rymdsatsningarna och hjälpen till tredje världen saknade även den egna ledningen en klar bild av den faktiska situationen. Sovjetekonomin saknade med andra ord transparens även för beslutsfattarna själva.

Effekterna av supermaktstatusen började på 1970-talet bli högst påtagliga för sovjetmedborgarna. Trots att landets gränser förblev tämligen stängda och informationen från väst var högst censurerad blev den ekonomiska eftersläpningen alltmer uppenbar för landets växande medelklass. Sedan råoljepriserna stigit i höjden i mitten av 1970-talet räddades den sovjetiska ekonomin på ett artificiellt sätt från att konfronteras med sin sjunkande effektivitet och låga tillväxttakt. Administrationen hade stelnat av rädsla för att ta initiativ bland de lokala och regionala kadreerna. Sovjetledningen hade inte bara byggt upp en solid desinformation utåt om ett växande välstånd inom landet. Man hade även duperat de egna medborgarna om att situationen för vanligt folk i väst i många hänseenden skulle vara mycket sämre än i Sovjetunionen.

De debatter om sovjetekonomin som fördes i väst från 1970-talet och framåt pekade ofta på tecken på sjunkande tillväxt och problemsektorer, på slöseri och teknologisk eftersläpning. Man talade om en ekonomi med växande kriser. Vad få i väst kunde föreställa sig var däremot att betydligt skarpare kritiska analyser av de faktiska förhållandena ständigt hade gjorts i Sovjetunionen. Men makthavarna och den privilegierade nomenklaturen förhindrade varje form av öppen debatt om grundläggande fel. Tidningarna kunde förvisso fyllas med artiklar och insändare om rent skandalösa missförhållanden. Men varje försök att generalisera eller dra allmänna slutsatser om brister i systemet stoppades eftersom sådant – med rätta – uppfattades som hot mot partiets ideologi.

Gapet växte därför allt mer mellan vad som var känt bland företagsledare och planerare, å ena sidan, och vad de åldrande ledarna Brezjnev, Kosygin, Suslov och alla partifunktionärer på lägre nivåer på 1970-talet talade om, å den andra sidan.

Men vid Andropovs tillträde som partiledare 1982 kunde han mer förbehållslöst utnyttja den samlade kunskapen som fanns i interna rapporter som säkerhetstjänsten KGB hade gjort genom åren. Under hans ledning startade aktioner mot en omfattande korruption. Man uppmanade till nya debatter om att i grunden revidera hur mycket av ekonomin som skulle detaljplaneras. Visserligen hade Andropov pekat på grundläggande brister i kommandoekonomin som gav upphov till korruption och fiffel med statistik och redovisning. Men det är en öppen fråga som fortsätter att debatteras bland ekonomhistoriker om han skulle ha vågat genomdriva så radikala politiska och ekonomiska reformer som Gorbatjov skulle komma att göra. Svårt sjuk kunde i vilket fall som helst Andropov endast agera under drygt ett år innan han avlöstes av den konservativt uppbackade generalsekreteraren Tjernenko.

Inte heller i väst fanns det på den tiden någon medvetenhet om den sovjetiska ekonomiska krisens omfattning. I stället framhölls Sovjets militära engagemang i Afghanistan och Afrika som tecken på supermaktens växande förmåga till aggressiva aktioner runt om i världen. Vad kan sägas vittna om att man grundligt hade felbedömt den sovjetiska ekonomiska basen för sådana militära engagemang?

Vid den här tiden hade USA under president Reagan och hans militära och ekonomiska rådgivare startat en ny vända i kapprustningen genom att satsa på ett rymdbaserat missilförsvar, ”stjärnornas krig”. Reagans administration satsade på att en omfattande upprustning skulle tvinga fram förändringar i hela det sovjetiska systemet. När Gorbatjov i början av 1985 tog över makten, hade sovjetledningen insett hur dyrbar en ny vända i kapprustningen med USA skulle bli. Ett stående inslag i Gorbatjovs politik gällde därför nedrustning och kärnvapenbegränsningar i avtal med USA och NATO. I förlängningen räknade Sovjet med att i stor skala kunna ställa om rustningsindustrin till civil produktion och då också utnyttja den högre kompetensen i det militär-industriella komplexet för att bygga bort Sovjets eftersläpning i fråga om efterfrågade konsumtionsvaror. Det skulle dock visa sig vara betydligt svårare än man föreställt sig, och konsumenterna i det nya Ryssland kunde endast i mindre grad skörda frukterna av den högteknologi som fanns inom försvarsindustrin.

De första förändringarna under Gorbatjov siktade på att verkstadsindustrierna genom ökade investeringar i modern teknik skulle öka tillväxten i hela ekonomin. Detta visade sig snart vara en missriktad satsning eftersom spridningseffekterna uteblev. Ett annat inslag i reformerna riktade sig mot den utbredda alkoholismen och dess många skadeeffekter på ekonomin. Men de nya förbudslagarna fick snarare omvänd effekt, då man inte kunde räkna med att beteenden inrotade sedan årtionden på kort tid skulle försvinna. Förutom att skapa ett växande missnöje över ytterligare en bristvara innebar anti-alkoholkampanjen att en av

de större posterna på statsbudgetens intäktssida försvann. Redan i början av 1980-talet måste man i många regioner införa ransonering på basvaror. Hamstringsvågorna spred sig sedan vid första bästa rykte om att någon vara höll på att ta slut. Gorbatsjovs satsning på öppenhet – glasnost – gjorde att de offentliga debatterna för första gången sedan 1920-talet tog upp alla samhällsproblem utan att väja för känsliga frågor.

När förbättringar i vardagslivet efter ett par år med glasnost och reformer uteblev vände sig allt fler till dem som förespråkade en snabb avveckling av planhushållningen och det statliga ägandet. Alla jämförelser med ekonomierna i väst tycktes peka på fördelarna med marknadsekonomi och privat ägande. Till detta kan nämnas att Gorbatsjovs förslag till reformer – perestrojka – i tiden sammanföll med den neoliberala frammarschen i Västeuropa, där ledande ekonomer och statsvetare förespråkade en minskning av den offentliga sektorn, minskat statligt ägande och minskad så kallad ramhushållning. Dessa tankegångar fick även stöd bland de sovjetiska reformekonomerna som ansåg att det var just planhushållning och kollektivt ägande – grundbultarna i det sovjetiska systemet – som var hämskon för ekonomisk blomstring. Från att ha utformat planer för hela sovjetekonomin, enskilda regioner och företag inskränktes den centrala planmyndighetens uppgifter redan omkring 1990 till att försöka upprätthålla makroekonomisk balans.

När reformförsöken som Gorbatsjov hade startat på ekonomins område i stället lett till en allt djupare kris, vände sig de ryska ledarna till rådgivare i USA och Västeuropa för att ta fram program för en forcerad övergång till marknadsekonomi. Det är betecknande att de ryska ledarna föreställde sig att en övergång från planhushållning till marknadsekonomi skulle ske på lite drygt ett år, till exempel ”de 500 dagarnas program” som ett program benämndes. Men det är uppenbart att viktiga institutioner knappast skulle låta sig förändras i grunden på så kort tid.

Från sommaren 1990 fram till Sovjetunionens upplösning i december 1991 präglades debatterna om ekonomin i högsta grad av rivaliteten mellan Gorbatsjov, som hade utnämnts till Sovjetunionens president och hans anhängare å ena sidan, och Boris Jeltsin, som då vunnit det första valet till Rysslands president. Kring Jeltsin samlades de mer radikala reformisterna medan den alltmer impopulära Gorbatsjov försökte finna kompromisser som skulle bevara inte bara statsamfundet Sovjetunionen i en ny form – som federation eller konfederation – utan också vad han betraktade som den sovjetiska planekonomins positiva sidor. Men utrymmet i det politiska spelet för Gorbatsjovs visioner om en sovjetisk blandekonomi minskade.

Efter det misslyckade kuppöversöket mot honom i augusti 1991 blev det i stället de ekonomer som Jeltsin kallade till sin regering som skulle bestämma dagordningen för Rysslands övergång till marknadsekonomi.

Källa: <https://fof.se/tidning/2011/10/artikel/darfor-foll-sovjetunionen>

Lennart Samuelson är ekonomhistoriker och forskare vid östekonomiska institutet (Site) på handelshögskolan i Stockholm. under läsåret 2010/11 var han innehavare av Waernska gästprofessuren vid Göteborgs universitet.